

1ST INTERNATIONAL
**CONGRESS OF HUMAN AND
SOCIAL SCIENCES RESEARCH**

1. ULUSLARARASI
**İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ
ARAŞTIRMALARI KONGRESİ**

**PROCEEDING BOOK
&
BİLDİRİ KİTABI**

**23-25
KASIM
NOVEMBER
2018**

**BANDIRMA
ONYEDİ EYLÜL
ÜNİVERSİTESİ**

I. Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Kongresi
23-25 Kasım/November 2018

Editör / Editor

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa YİĞİTOĞLU

Kongre Onursal Başkanları / Honorary Heads of Congress

Prof. Dr. Refik POLAT, Karabük Üniversitesi Rektörü

Prof. Dr. Süleyman ÖZDEMİR, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi Rektörü

Kongre Başkanı / Chair

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa YİĞİTOĞLU (Karabük Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi Editörü)

Kongre Koordinatörü / Coordinator

Doç. Dr. Hayrettin KESGİNGÖZ (Karabük Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi Alan Editörü)

Sekreteryası / Secretariat

Mustafa Süleyman ÖZCAN

Düzenleme Kurulu / Organizing Committee

Dr. Öğr. Üyesi Ö. Faruk HABERGETİREN (Karabük Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi Alan Editörü)

Doç. Dr. Halim GÜL (Karabük Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi Alan Editörü)

Doç. Dr. Erhan TECİM (Necmettin Erbakan Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi Alan Editörü)

Doç. Dr. Üyesi Hamdi KIZILER (Karabük Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi Alan Editörü)

Dr. Öğr. Üyesi Ersin MÜEZZİNOĞLU (Karabük Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi Alan Editörü)

Dr. Öğr. Üyesi Tuğrul TEZCAN (Karabük Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi Alan Editörü)

Dr. Öğr. Üyesi Yakup KOÇYİĞİT (Karabük Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi Alan Editörü)

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Selim YILMAZ (Karabük Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi Alan Editörü)

Dr. Öğr. Üyesi Şükrü MADEN (Karabük Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi Alan Editörü)

Dr. Öğr. Üyesi Nevzat Sağlam (Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)

İTOBİAD KONGRE/18 I. International Congress of Human and Social Sciences Research	
Nadire Emel Akhan, Nesrin Sönmez.....	832
XX YÜZYIL BİTİRİMİNDE KAZAK EDEBİYATI MƏSELELERİ 20.	
Yüz Yıl Başında Kazak Edebiyatı Meseleleri.....	850
<i>Nazira Dassonova / НАЗИРА ДОСАНОВА.....</i>	<i>850</i>
The Meaning and Scope of Jihad in Islamic Law	856
Necmeddin Güney.....	856
Toplum Hayatındaki Beklentilerin Çocuk Dergilerine Yansıması: 1.	
Dünya Savaşı Dönemi Çocuk Dergilerinden Türk Yavrusu ve Çocuk Yurdu Örneği	865
Nurgül Karayazı, Neslihan Karakuş.....	865
Kur'an Açısından Çokkültürlülük ve Eğitim	877
Nurullah AYDENİZ.....	877
Kıblenin Mescid-i Aksa'dan Mescid-i Haram'a Tahvili.....	891
Ömer Faruk Habergetiren	891
PISA Örneklemini Üzerinden Beşeri Sermaye İle Bölgesel Kalkınma İlişkisinin İncelenmesi.....	
Yasemin Bozkurt Özyalçın, Ömer Faruk Özyalçın.....	901
Bir Kültür Adamı Olarak Kenan Çığman.....	911
Recep Büyüktolu,.....	911
Osmanlı Devleti'nde Sünnî Düşüncenin Resmî İdeoloji Olarak Kabul Edilmesi Üzerine Bir Değerlendirme	
Recep Önal.....	922
Su İdarelerinde Yönetişim Algısı: Antalya Su Ve Atıksu İdaresi Örneği.....	
Rukiye ÖZKAN, Metin ÖZKARAL, Levent AYTEMİZ.....	935
İş Performansının Psikolojik Sermaye ve İş Tatmini Açısından Değerlendirilmesi	
Saadet Ela Pelenk.....	947
Bir Muhalefet Merkezi Olarak Manastırlar	955
Salih İNCİ.....	955

I. Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Kongresi
23-25 Kasım/November 2018

**XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ 20.
Yüz Yıl Başıında Kazak Edebiyatı Meseleleri**

Nazira Dassonova / НАЗИРА ДОСАНОВА

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD
докторанты, e-mail: kaznu.nazi@gmail.com

Бұл мақалада XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің мәселелері
қарастырылады.

В статье рассматриваются проблемы казахской литературы
начала XX века.

**The work Discusses Problems of Kazak Literature of The
Beginning of XXCentury.**

Қазақ әдебиеті тарихында ең бір елеулі түрлі ізденістер мен қайшылықтарға толы жемісті кезең – XX ғасырдың бас кезі. Қазақ әдебиеті тарихын зерттеу мен оқытудың күрделі мәселелері осы кезеңге жинақталған. Мұның басты үш себебі бар. Біріншіден, жазба әдебиеттің мейлінше өркен жайған тұсы; екіншіден, әдеби жанрлардың әр саласында әдеби-көркемдік ізденістердің белең алған тұсы; үшіншіден, әр түрлі әдеби ағымдар мен бағыттардың айқындалған кезеңі.

XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті 1900-1917 жылдардағы мерзімді қамтиды. Яғни, осы айтылған кезде туған көркем шығармалар Қазан төңкерісі алдындағы қазақтың жазба әдебиетінің тарихына енеді. Бұл кезде қазақ әдебиетінің өсу, өркендеу үдерісіне сол тұстағы саяси, тарихи, экономикалық, мәдени құбылыстардың тікелей күшті ықпал еткені мәлім. Аталған кездегі қазақ әдебиетін сол дәуірдің жемісі деп ұту заңды. Бұл тұста ескіше оқыған, діни білім алған қаламгерлер ғана емес, қазақша-жаңаша, орысша оқыған, дүниелік ғылым, білім алған ақын-жазушылар көбейді. Олар қазақ арасындағы барлық ескілік қалдығын, теңсіздікті, патша үкіметінің отаршылдық саясатын, бектік-феодалдық, капиталистік қанауды сынады; халықты оянуға, саяси, мәдени шаруашылық жақтан жетілуге, еңбек-өнеркәсіпке, оқуға озық елдердің мәдениетін, өнер-ғылымын үйренуге, отырықшылыққа көшіп, қала болуға үгіттеді; халықтың бостандығын, теңдігін, бақытты өмірін аңсады және сол жолда қызмет етті.

Қазақтың XX ғасыр басындағы ақын-жазушылары түрлі жанрда жазды. Қай жанрда жазса да, не шығыстың, не орыс халқының классикалық әдебиетіне, өздерінен бұрынғы не тұсындағы қазақ ақын-жазушыларына еліктеп жазбай, солардың бәрінің жақсы үлгі-өнегелерін үйреніп, өздерінше жазды. Әрқайсысы өзіндік тақырыбы, ой-пікірі, тілі, стилі бар, дарынды қаламгерлер еді.

XX ғасыр басындағы қазақтың жазба әдебиеті мен қатар ауыз әдебиеті де өмір сүрді. Қазіргі халық ақындары деп аталып жүрген ақындар сияқты, еліміздегі жыршы-жыраулардың, ақындардың ауызша шығарған, біреуден-біреуге, елден елге ауызша тараған өлең-жырлары, қисса-дастандары, айтыс өлеңдері шықты.

Тарихи-әлеуметтік жағдайға байланысты «әдеби зерттеулерде XX ғасыр басындағы қазақ ақын-жазушыларын идеялық ағым-бағыттарына қарай мынадай топтарға бөлді: 1) діни-ағартушы ақын-жазушылар; 2) ағартушы-демократ ақын-жазушылар; 3) буржуазияшыл-ұлтшыл ақын-жазушылар» [1, 38 б.].

Қазақтың бас ақыны Абай Құнанбаев негізін қалаған жазба әдебиеттің ең бір шырқау биікке көтерілген тұсы – XX ғасырдың бас кезі. Бұл тұста батыс пен шығыс әдебиетіне қанық, «Абай туын биік көтерген», поэзиясынан нәр алған, оның дәстүрін дамытып, жалғастырушылар – Шәкәрім Құбайбердіұлы, Мәшһүр-Жүсіп Көпеев, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатов, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Мағжан Жұмабаев сынды әдебиет алыптары келді. Қай бағыт ақын-жазушысының шығармашылығы болмасын қазақ әдебиетіндегі негізгі идея, негізгі мақсат ортақ тақырып ретінде көрініс табуы. Ол – ұлт қамы, халық тағдыры, елді өркениетке жеткізу жолында қызмет ету.

Бұл үш бағыт өкілдерінің қай-қайсысы да өз шығармаларында ел тағдыры, ұлт мүддесіне қатысты мәселелерді көтере білді.

Енді аталған үш бағыт өкілдері нақты кімдер, бағыттың негізгі арнасы мен шығармашылық жаршысына тоқталсақ. Діни-ағартушы ақын-жазушылар: Мәшһүр-Жүсіп Көпеев (1858-1931), Мақыш Қалтаев (1869-1916), Нұржан Наушабаев (1859-1919), Ақмолла Мұхамедияров (1831-1895), Әубәкір (Кердері) Шоқанов (1858-1912), Мұсабек (Молда Мұса) Байзақұлы (1849-1932), Шәді Жәңгіров (1855-1933) т.б. діни сауаты терең ақын-жазушылар діни-ағартушы бағыттың басында тұрды. Исламды адамгершілік пен имандылық, ар, жан тазалығы деп ұққан олар адамгершілік, гуманистік, имандылық ой қорытуларын діни ұғымдармен жанастыра отырып беруге тырысты. Құран Кәрім

сүрелерінен, аят, хадистерден алынған үлгі, өсиет, ғибрат сөздерді философиялық астарлы ойды беруге, қарапайым халықтың ислам дінін шынайы, имандылық тұрғысынан терең мән беріп қабылдауына ықпал жасау үшін пайдаланды. Мұсылман дінін дәріптейтін дастандар жазды, мінәжат, мадақ т.б. діни жанрларды өз шығармаларының негізгі арқауына айналдырды. Діни-ағартушы ақындар шығармашылығына тірек болған қазақ поэзиясының арғы арналарындағы Ахмет Яссауи, Рабғузи, Ахмет Жүйгүнеки т.б. шығармашылықтағы, әдебиеттегі діни сарындар. Бұл бағыттағы ақындардың бір тобына тән ерекшелік – қиссашылдық, кітаби сюжеттерге еліктеушілік.

Мәшһүр-Жүсіп Көпеев өз өлеңдерінде өнердің алды ғылым-білім екенін былайша толғайды:

Жігіттер, «өнер алды – ғылым-білім» -

Деген жан, құлағын сал Ислам дінін. [2, 107 б.]

Не нәрсе парыз болса, ғылым – парыз,

Ғылым білсең өтелер қанша қарыз.

Дін үйрен, ғылым ізден, болмасаң көр,

Қанша айтқанмен, ғылымсыз жоқ саған төр! [2, 115 б.]

Жасымнан мен ғылымды қылдым талап,

Жұрт алған бір басымды көпке балап. [2, 119 б.]

Жалпы алғанда, діни ағартушы ақындар өз дәрежесінде қазақ поэзиясының көркемдік деңгейін биікке көтерді.

Ағартушы-демократтық бағыттың құрамында қаралатын ақын-жазушылар ХХ ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиетінің өркендеуіне өлшеусіз үлес қосты. Бұл бағыттағы ақын-жазушылардың білім деңгейлері түрліше сипатта болып келеді. Көбі сауатын қазақша-жаңаша (жадидше) оқумен ашып, кейін орыс мектептерінде оқып, дүниелік ғылым-білімнен молынан хабардар болып өсті. Олар негізінен орыс-батыс әдебиетіне еліктеп, сол деңгейде шығарма жазуға талаптанды. Жазушылықпен бірге қоғам қайраткері ретінде де танылған оларды ұлтының ертеңі көбірек толғандырды. Бұл бағыттағы ақын-жазушылар қазақ арасындағы ілгершіл қоғамға жат ескілік қалдығын, теңсіздікті, отаршылдық саясатты аяусыз сынады. Халықты оянуға, мәдени-шаруашылық жақтан жетілуге, еңбекке, оқуға, алдыңғы қатарлы

елдер мәдениетінен үйренуге, отырықшылыққа, қала салуға үндеді. Әлеуметтік теңсіздіктің басты көрінісі ретінде әйел теңсіздігін алып, өздерінің негізгі шығармаларына осы тақырыпыты арқау етті. Ағартушы-демократтық бағыттағы ақын-жазушылар шығармашылығы шын мәніндегі сыншыл реалистік дәрежеге көтеріліп, дүние құбылысын кең, терең негізде ашты. Бұл бағыттың өкілдеріне таза әдеби шығармашылықпен айналысып, кәсіптік деңгейде жазушылық шеберлікке көтерілген Шәкәрім Құдайбердиев (1858-1931), Сұлтанмахмұт Торайғыров (1893-1920), Мұхамеджан Сералин (1872-1929), Сәбит Дөнентаев (1894-1933) сынды ақын-жазушылармен бірге шығармашылығы ағартушылық-ұстаздық қызметтерімен тығыз байланыста өрістеген Спандияр Кобеев (1878-1956), Бекет Өтетілеуов (1883-1949), Тайыр Жомартбаев (1884-1937) сынды тікелей ағартушылық тақырыпта қалам тербеген ақын-жазушылар да жатады.

Сұлтанмахмұт Торайғыровтың поэзиясы – ақындық шеберліктің, ұлтжандылықтың, азаматтықтың мектебі.

Қараңғы қазақ көгіне,

Өрмелеп шығып күн болам.

Қараңғылықтың көгіне,

Күн болмағанда кім болам, [3, 15 б.],

– деп жырлаған ақынның шын мәнінде де, бүгінде қазақ аспанындағы рухани сәуле шашып тұратын ең жарық күндердің бірі болып мәңгілікке қалғанына ешкімнің де таласы жоқ.

Ұлт-азаттық бағыттағы ақын-жазушылар шығармашылығының басты міндеті ұлт-азаттығының тірегі ұлттық сананы ояту болды. Олар өз шығармашылығында отаршылдыққа қарсы ашықтан-ашық пікір айтып, азатшыл күрес идеясын өркениетті елдердегі саяси күрес тәсілімен ұштастыруды мақсат тұтты. Бұл бағыттың қалыптасуына ХХ ғасырдың басындағы жаңа әлеуметтік саяси күш – ұлтжанды зиялы топтың пайда болуы жан-жақты әсер етті. Ұлт-азаттық әдебиет бағытының өкілдері қандай да бір әдеби шығарма болмасын, оған ұлттық мұрат тұрғысынан талап қойды. Сөйтіп, қазақ әдебиетіндегі өзінен бұрынғы Дулат, Шортанбай, Мұрат, Махамбет дәстүрлерін жаңа арнаға дамытты. Бұл бағыттың негізін қалаған Ахмет Байтұрсынов (1872-1938), Міржақып Дулатов (1885-1935), Мағжан Жұмабаев (1893-1938), Жүсіпбек Аймауытов (1889-1931), Бернияз Күлеев шығармашылығында Россия империясы отаршылдық езгісінің бүкіл сипаты толық ашылды.

Міржақып Дулатов өзінің тұңғыш туындысымен «Оян, қазақ!» деп ұрандата, қазақ әдебиетіне өршіл сарын, тіліп түсер өткір сөз, ойлы пікір әкеліп:

«Газет-журнал оқысаң,

Көзіңді қазақ ашасың

Дүние халін білмесең,

Ілгері қалай басасың?» [4, 12 б.],

–деп ұрандап, «Оян, қазақ»:

Көзіңді аш, оян, қазақ, көтер басты,

Өткізбей қараңғыда бекер жасты!

Жер кетті, дін нашарлап, хал һарам боп.

Қазағым енді жату жарамасты! [4, 24 б.],

– деп жар салып халықты оятуға тырысты.

XIX ғасырдағы Абай қара сөздерінің, Ыбырай әңгімелерінің ізімен XX ғасырдың басында қазақ ұлтының болмысын қара сөзді шығармалар арқылы суреттеуді мақсат тұтқан зиялыларымыздың ұмтылыстары өз нәтижесін бермей қалған жоқ. Қазақ прозасының қанатын кеңге жая бастағанының куәсіндей роман жанры дүниеге келді. Қазақ қаламгерлері ұлтымыздың басындағы қасіретті жағдайларды шығармаларына басты тақырып етіп алып, оларды мейлінше терең ашып көрсетуге тырысты. Міржақып Дулатов жазған қазақ әдебиетіндегі алғашқы роман – «Бақытсыз Жамал» 1910 жылы дүниеге келді. Оған қанаттаса өздері роман деп атаған Тайыр Жомартбаевтың «Қыз көрелік» (1912), М.Кәшімовтың «Мұңлы Мариям» атты ұзақ әңгімелері, Спандияр Кобеевтің «Қалың мал» (1913), Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Қамар сұлу» (1914) романдары жарыққа шықты. Бұл XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіндегі роман жанрының тууы мен ол жолдағы көркемдік ізденістер көрінісі еді.

XX ғасыр басындағы әдебиетті зерттеуші Есмағамбет Ысмайлов 1941 жылы жазған оқулығында: «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті өзінің идеялық мазмұны жағынан да, түрлі стилі, бағыты жағынан да қанатын кеңге жайып, бұтақтанып өскен, алдына қойған әлеуметтік мәселелері қазақ халқының XX ғасырдағы саяси қоғамдық өміріне тығыз байланысты

қоғамдық қайшылық, таптық күрестерді айқын көрсеткен әдебиет» [5, 4 б.], – деп бағалаған жаңа ғасыр әдебиетіне арналған алғашқы оқулық.

Қорыта айтқанда, XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті – шын мәніндегі «алтын ғасыр» әдебиеті. Алдыңғы дәуірлерді жаңашылдықпен дамытқан, кейінгі кезенге дәстүр ретінде жаңа серпін берген өміршең әдебиет.

Әдебиеттер:

1. Әбдиманұлы Ө. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті: оқулық / 2-бас. – Алматы, 2017. – 406 б.
2. Көпеев М.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. 1-том – Павлодар, 2008. – 119б.
3. Торайғыров С. Үш томдық шығармалар жинағы. – Алматы, Жібек жолы, 2002. – 176 б.
4. Дулатов М. Бес томдық шығармалар жинағы: Бірінші том: Өлеңдер, роман, пьеса, әңгімелер // Құрастырушылар: Дулатова Г., Иманбаева С. – Алматы, Мектеп, 2002. – 368 б.
5. Ысмайлов Е. XX ғасырдағы қазақ әдебиеті. – Алматы: Қазбірмембас., 1941. – 203 б.